

14. Сухомлинський В.О. Щоб душа не була пустою // Вибрані твори: У 5 т. – К.: Рад. шк., 1977. – Т. 5. – С. 255-269.
15. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину // Вибрані твори У 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – С. 147-416.
16. Филонов Г.Н. Выдающийся педагогический талант: 60 лет со дня рождения В.А.Сухомлинского // Сов. педагогика. – 1978. – № 9. – С. 36-44.

УДК 371.4

М.І. Карпенко

ПЕДАГОГІЧНА СВІДОМІСТЬ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО: НОВАТОРСЬКА ПАРАДИГМА

Стаття розкриває сутність та головні риси педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського.

The article deals with the problem of essence and main features of pedagogical consciousness of V.A. Sukhomlinsky.

Майже сорок років пройшло з того дня, як перестало битися серце видатного українського педагога – новатора В.О. Сухомлинського. Як це не дивно звучить, але педагогічна свідомість В.О. Сухомлинського потребує ґрунтовного аналізу з нових теоретичних позицій, з урахуванням сучасних соціокультурних реалій та історичного виховного досвіду українського народу.

Серед останніх досліджень і публікацій з проблеми назвемо такі: І.Д Бех у своїй роботі розкрив духовно-екзистенційні аспекти педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського [1: 247 – 262]; філософсько-культурологічний підхід до аналізу педагогічного мислення Василя Сухомлинського здійснили Є.Г. Родчанін та І.А. Зязюн [2]; науково-методичне використання педагогічних ідей В.О. Сухомлинського у сучасній практиці навчання та виховання подано в колективному посібнику «В.О. Сухомлинський – майбутньому педагогу» [3].

Виходячи зі сказаного, ми формулюємо мету статті: здійснити науково-теоретичний аналіз феномену педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського та розкрити її сутнісні ознаки.

Педагогічна свідомість – це система особистісно засвоєних, ціннісно орієнтованих ідей та поглядів на педагогічні об'єкти, явища і процеси, що забезпечують теоретичне мислення та практичну діяльність вчителя і вихователя.

При збереженні загальних рис, притаманних свідомості усіх вчителів і вихователів, існують специфічні особливості, характерні лише для конкретного педагога. Аналіз теоретичної спадщини та виховної практики В.О. Сухомлинського дозволяє виділити головні ознаки його педагогічної свідомості – національність, катарсичність, гуманізм, ноосферність, образність. У своїй сукупності вони, на наш погляд, складають особливу якісну характеристику особистості вченого-педагога, яка відрізняє його від багатьох сучасників і наступників.

В особі В.О. Сухомлинського українська педагогіка отримала свого першого справжнього класика. Він був саме класиком, бо створив оригінальну, цілісну, завершену систему виховання, яка багато в чому випереджала свій час, знаходилася в теоретико-методологічній опозиції до існуючої виховної доктрини. Методологічні підходи В.О. Сухомлинського творчо розвивали та поглиблювали теорію народності у суспільному вихованні К.Д. Ушинського. Педагогічна новизна та своєрідність поглядів першого українського класика полягала в тому, що він теоретично обґрунтував і практично втілював принцип національності виховання з позицій саме українського народу. Національність виховання виражає його етнокультурну концентрованість та спрямованість на народний

історичний досвід, матеріальні та духовні здобутки, світогляд, мову і традиції. Завдяки такій цільовій та змістовній спрямованості відтворюється національний тип особистості з неповторними рисами свідомості, моралі та поведінки. У руслі вказаного підходу навіть традиційні для доби В.О. Сухомлинського домінанти «соціалістичної державності», «радянської громадянськості», «комуністичної моральності» набули у нього народно-національного підтексту. Показово, що близький до нього за масштабами творчого обдарування А.С. Макаренко не мав у своїй педагогічній свідомості українського національного виміру, бо повністю орієнтувався на «загальнорадянські» класово-партійні стандарти, які, в свою чергу, будувалися на моделі виховання, культури, історії та мови російського народу. Радянська виховна система цинічно узурпувала – і в певному сенсі дискредитувала в очах багатонаціональної країни – виховну модель російського народу, бо не припускала не тільки політичного, ідеологічного, але й культурного плюралізму, в тому числі у педагогічній сфері.

Духовну основу народно-національної школи складають, на переконання В.О. Сухомлинського, чотири педагогічних культу: культ Батьківщини, культ людини, культ книги та культ рідного слова [4].

Для характеристики глибинного змісту виховної системи та педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського необхідно також звернутися до поняття духовного катарсису у його сучасному значенні. Наскільки нам відомо, Василь Олександрович пропонував використовувати механізм духовного катарсису для характеристики найвищої форми виховного впливу на особистість. На його думку, ефективно, правильно організоване у педагогічному та психологічному плані виховання повинно обов'язково моделювати ефект духовного катарсису, який притаманний впливові релігії на людину. «У арсеналі релігійного виховання цій формі впливу на людину надається дуже великого значення. Питається: чому не повинні використовувати цю форму у своїх цілях ми?» [5: 113].

Цю думку про педагогічний катарсис В.О. Сухомлинський з якихось причин не зумів теоретично розгорнути і дати його завершену форму. Але вся педагогічна система Василя Олександровича має яскраво виражений катарсичний характер.

Відповідно до теоретичного підходу, який розвивали Л. Виготський, В. Біблер, В. Франкл, А. Швейцер, Н. Берхін, О. Арсен'єв, Т. Флоренська та інші вчені, виховання у соціокультурному плані можна розглядати як процес катарсичного перетворення особистості. «Катарсис, – вважає І. Карпенко, – це цілісний, насичений, динамічний стан особистості, який виражає найвищий ступінь її духовної організації і виникає у результаті очищення, ускладнення і піднесення її цінностей та ідеалів до рівня соціально значущих, національних, загальнолюдських» [6: 63].

Духовне очищення полягає в активному усвідомленні людиною неадекватного, неактуального або шкідливого досвіду діяльності та спілкування, в усуненні його елементів зі змісту і способів розуміння, оцінки, ставлення до об'єктів і явищ дійсності, до інших людей.

Духовне ускладнення передбачає внутрішню структурну перебудову свідомості, почуттів і поведінки особистості шляхом введення нових елементів і зв'язків у її соціокультурний досвід.

Духовне піднесення означає свідоме прийняття індивідом нових для нього соціально значущих цінностей та ідеалів, орієнтацію на їх реалізацію в особистісному житті, у діяльності і спілкуванні з іншими людьми.

Оскільки катарсис включає до своєї структури інтелектуальні, моральні, емоційні, поведінкові компоненти, то цілком зрозуміла і закономірна його здатність здійснювати цілісний вплив на цілісну особистість.

Усі види людської практики без винятку мають катарсичну якість, бо ефект духовного очищення, ускладнення та піднесення органічно входить до змісту процесів праці, пізнання, спілкування, творчості, гри тощо. Відповідно до того, хто виступає суб'єктом катарсичного

переживання, виділяються загальнолюдський, суспільний, національний, груповий, особистісний види духовного катарсису.

Катарсичне виховання вимагає постановки перед вихованцями системи великих, значущих цілей, широких перспектив, у яких суспільне та громадянське зливається з особистим і інтимним.

Значущі цілі, цінності та ідеали повинні поступово ускладнюватись і відливатися у практичну поведінку, у готовність дитини до серйозного духовного вчинку, у майбутньому – до Подвигу. «Багатство духовного життя починається там, де благородна думка і моральне почуття, зливаючись воєдино, проявляються у високоморальному вчинкові» [7: 218].

Духовний розвиток відбувається за умови, якщо дитина зважається на духовно та фізично важку діяльність, яка перевершує її сьгоднішні сили та можливості. «Певне невдоволення самим собою і своєю працею, критичне ставлення до власних зусиль і до їх наслідків – дуже важливий, необхідний елемент духовного розвитку» [7: 219].

Участь вихованців у катарсичних подіях різко прискорює їх духовний розвиток, формує психологію Переможця, людини, здатної до корисної дії в умовах будь-якої складності, готової до соціальної самопожертви (цей тип особистості Л.М. Гумільов назвав «пасіонарним»).

«Школа радості» В.О. Сухомлинського була такою саме тому, що духовний катарсис особистості завжди складав для педагогічного колективу постійну стратегічну мету, обумовлював принципи, зміст, форми, методи і засоби навчально-виховного процесу.

Сутність гуманізму педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського можна зрозуміти лише у зв'язку з категоріями «цілісність» і «розвиток» стосовно людської особистості.

Людина є цілісною біосоціальною, духовно-фізичною істотою, у якій усі системні виміри підкорюються духовному початку, а розвиток виступає формою існування і умовою виховання гармонійної особистості. Найвищий прояв гуманізму вихователя – усебічний розвиток особистості дитини, який не має меж та заздальгідь встановленого масштабу і полягає у приведенні її в «абсолютний рух становлення» (К. Маркс). Досконала людина – головна мета культурно-історичної творчості будь-якого суспільства і її закономірний кінцевий результат.

Гуманістичний підхід вимагає, щоб у навчально-виховному процесі створювалися передумови для самореалізації, саморозвитку кожної дитини. У всебічному саморозвитку предметом творчості для особи стає вона сама, її єдина духовно-фізична природа.

Величезною заслугою В.О. Сухомлинського було те, що він вперше поєднав ідеї всебічного розвитку особистості і соціального захисту дитинства. На думку педагога, гуманістична мета – «виховання людини щасливої» може бути реалізована лише за умови формування і збереження її здоров'я у всіх його аспектах – фізичному, психічному, духовному, соціальному.

Любов і повага до дитячої особистості виявляється у педагогічному оптимізмі, вірі в безмежні можливості кожного учня, глибокому розумінні його духовного світу, вмінні стати йому старшим товаришем і другом. При цьому дитина повинна зберігати особистісний суверенітет і моральну автономію, а педагог зобов'язаний ставати у певній мірі дитиною, входячи у палац під назвою «Дитинство».

Гуманістична сутність виховання полягає також у ретельній розробці «педагогічної мелодії» кожного уроку, усього шкільного життя. Відповідно до логіки В.О. Сухомлинського, над кожною школою повинна висіти «емоційна веселка», у якій є усі чуттєві кольори – любов і ненависть, радість і печаль, щастя й горе. Тільки одному кольору немає в ній місця – байдужості. Вчителеві треба постійно пам'ятати про небезпеку появи «людини з риб'ячими очима», «людини з крижинкою в серці», «морально й емоційно товстошкірої», бо саме байдужість руйнує гуманістичну атмосферу і школи, і сім'ї, і суспільства у цілому.

Загалом правильна організація навчально-виховного процесу з морально-психологічної точки зору забезпечує його й методичну ефективність. Для вчителя, як

«композитора музики дитинства», кожен урок виступає аналогом твору мистецтва, художньо-педагогічною дією, колективною співтворчістю з дітьми. Таким чином, «практична педагогіка – це знання і вміння, доведені до ступеня майстерності, але й підняті до рівня мистецтва» [4: 422].

Розквіт педагогічного таланту В.О. Сухомлинського припав на початок космічної ери, що не могло не вплинути на формування у нього нового, ноосферного підходу до виховання людини як космопланетарної істоти. Ноосферний світогляд і відповідну йому етику дуже точно характеризував свого часу В.І. Вернадський: «Людина вперше реально зрозуміла, що вона – житель планети й може – повинна – мислити й діяти в новому аспекті, не лише в аспекті окремої особистості, сім'ї чи роду, держави чи їх союзів, але й у планетному аспекті» [8: 137].

Згідно з В.І. Вернадським, поняття ноосфери характеризує, по-перше, область планети, охоплену розумною, творчою діяльністю людини, по-друге, ідеальний стан розвитку загальнолюдської цивілізації з високим рівнем духовної культури, матеріального виробництва, наукового пізнання і гуманістичної етики. Ноосферна цивілізація виникла на основі поєднання законів науки і суспільства, соціального і природного світу. Вона гармонізує зв'язки і стосунки між людиною, природою і космосом.

Із ноосферної світоглядної парадигми до педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського увійшли наступні методологічні ідеї:

- формування гуманістичної свідомості, культурної толерантності, поваги до представників інших народів і рас, розуміння людства як сім'ї братських народів;
- визнання цінності усього живого на планеті, боротьба за збереження здорового природного середовища, екологічної рівноваги;
- активне відновлення зруйнованих зв'язків між людиною і природою, творча праця відповідно із знанням законів природи;
- дотримання прав людини і громадянина, захист демократичних норм у стосунках на суспільному і міжнародному рівнях;
- виховання здорового способу життя, боротьба з хворобами та шкідливими звичками, зниження міжособистісної та соціальної агресії;
- використання природи як дієвого засобу виховання, навчання цивілізованої поведінки у природі, вміння сприймати її красу тощо.

Ноосферна педагогічна свідомість В.О. Сухомлинського могла скластися і самостійно, незалежно від того, був він знайомий з ідеями В.І.Вернадського чи ні. До формування ноосферної свідомості великий педагог прийшов унаслідок діалектичного розвитку його духовної культури, глибокого засвоєння знань різних галузей науки, творчого аналізу соціально-політичних, економічних, культурних явищ та процесів. У будь-якому випадку, В.О. Сухомлинському вдалося органічно поєднати та реалізувати завдання виховання «громадянина-патріота» і «громадянина світу».

Дослідник педагогічної творчості В.О. Сухомлинського Є. Андрєєва наголошує на його діалектичному русі від екологічного до ноосферного виховання особистості. За її словами, ноосферне виховання – основа усієї педагогічної системи В.О. Сухомлинського: «Без такого світовідчуття неможливо побудувати ноосферу як гармонічну єдність людини і природи, як сполучену еволюцію біосфери із включенням до неї свідомості людства, що очолює цю еволюцію» [9: 24].

Заключною типовою рисою педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського є специфічна образність його мислення. Загалом, коли це потрібно, він блискуче вмів висловлювати свої педагогічні ідеї у чіткій абстрактно-логічній формі, засобами строгих наукових понять і категорій. Але найбільш органічним для педагога є образно-емоційний спосіб виявлення його свідомості. Усі базові поняття, категорії, якими користується автор, можна назвати «педагогічними образами». Цим образам притаманні риси художності, афористичності, індивідуальності, узагальненості, типізованості. Науковою основою педагогічних образів виступають філософські категорії цілісності, єдності, гармонії,

організованості, протиріччя, життя, розвитку, хаосу, деградації, смерті та інші. Позитивний педагогічний тезаурус домінує у В.О. Сухомлинського, відбиваючи його оптимістичне, життєрадісне світовідчуття і світосприймання. Для нього характерними є такі поняття-образи, як «дерево», «рослина», «квітка», «плід», «сад», «сонце», «зірка», «море», «ріка», «струмок», «світанок», «зоря», «повітря», «росинка», «стежина» та ін. Наприклад, «думка – це квітка, яка поступово накопичує життєвий сік»; «наочність – стежина пізнання»; «вогник радості творчої праці»; «ракова пухлина недовіри»; «чудесний човник дитинства»; «зелений клас під блакитним небом» та ін. Педагогічні образи можуть бути як простими, конкретними, так і складними, розгорнутими. У якості прикладу останніх вкажемо на таке судження педагога: час педагогічної праці – це «ріка, а поповнюється вона живими, дзюркотливими струмками педагогічного мислення».

Таким чином, педагогічні образи В.О. Сухомлинського – це індивідуально-неповторний, притаманний саме йому спосіб відображення та розуміння педагогічної дійсності, узагальнення її об'єктів, процесів і явищ з позицій діалектичного розвитку, цілісних взаємозв'язків і впливів, виражений у конкретно-чуттєвій формі.

У матерії та формі педагогічного образу відбиваються особливості усієї особистості педагога: його духовна, моральна, естетична культура, життєвий і професійний досвід, психічний склад, характер, типові риси мислення, почуттів тощо.

Особливості та риси образно-понятійної свідомості В.О. Сухомлинського багато в чому близькі українській народно-поетичній, фольклорній традиції, заснованій на використанні аналогій зі світом природи, мистецтва, людських стосунків, на перенесенні природних чи соціальних законів та закономірностей на сферу виховання і навчання дитини. В.О. Сухомлинський також достойно продовжив і розвинув традиції образно-емоційного педагогічного мислення своїх великих попередників: Я.А. Коменського, М. Монтеня, Ж.-Ж. Руссо, А. Дістервега, Г.С. Сковороди, К.Д. Ушинського та ін.

Матеріали з даного дослідження дозволяють зробити наступні висновки:

- педагогічна свідомість В.О. Сухомлинського, її характерні риси, форми науково-теоретичного виявлення до цього часу не ставали предметом спеціального дослідження;
- педагогічній свідомості В.О. Сухомлинського органічно притаманні ознаки новаторства і наукової оригінальності;
- педагогічна свідомість В.О. Сухомлинського може слугувати еталоном для сучасного українського вчителства;
- подальший розвиток національної педагогічної науки та практики виховання неможливий без творчого наслідування педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського;
- збереження українською системою навчання та виховання молодого покоління історичних народних традицій повинно відбуватися у контексті педагогічної свідомості видатного павлиського Вчителя.

Подальшого дослідження вимагають такі аспекти проблеми: складові частини педагогічної свідомості В.О. Сухомлинського, фактори та умови її формування, вплив поглядів та переконань педагога на сучасну українську науку і практику.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
2. Родчанин Е.Г. Гуманист. Мыслитель. Педагог: Об идеалах В.А. Сухомлинского / Е.Г. Родчанин, И.А. Зязюн. – М.: Педагогика, 1991. – 112 с.
3. В.О. Сухомлинський – майбутньому педагогу: Наук.-метод. посібник / В.Д. Будак, О.М. Пехота, Я.І. Журецький та ін. – Миколаїв: Іліон, 2004. – 259 с.
4. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад.школа, 1976. – Т. 2: Сто порад учителів. – 1976. – 670 с.

5. «Обережно дитина!»: В.О. Сухомлинський про важких дітей: тематич. зб. / Упоряд. Т.В. Філімонова; за наук. ред. проф. О.В. Сухомлинської. – Луганськ: Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2008. – 264 с.
6. Карпенко И.М. Катарсисная педагогика / И.М. Карпенко // Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе. Вып. 2. Ч. 2: Социальные науки; Отв. ред. Л.Н. Синельникова и др. – Луганск: Знание, 2001. – С. 63 – 66.
7. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976. –Т. 1: Духовний світ школяра. – 1976. – 654 с.
8. Вернадский В.И. Начало и вечность жизни. – М.: Сов. Россия, 1989. – 704 с.
9. Андреева Е.К. От экологического воспитания к пониманию ноосферы / Е.К. Андреева // Советская педагогика. – 1988. – №9. – С. 23 – 28.

УДК 37.035.6

О.Р. Медведєва

ВИДАТНИЙ ПЕДАГОГ В.О.СУХОМЛИНСЬКИЙ ТА ЙОГО КНИГА «ДУХОВНИЙ СВІТ ШКОЛЯРА»

Стаття присвячена видатному українському педагогу В.О. Сухомлинському та його книзі «Духовний світ школяра».

This article is devoted to the famous Ukrainian pedagogue V.A. Suhomlinskiy and his book «The spiritual world of the pupil»

Ім'я Василя Олександровича Сухомлинського набуло велику повагу та силу. Ідеї соціалістичного гуманізму у формуванні та вихованні високих громадянських якостей особистості, які педагог пристрасно відстоював та творчо розвивав, увійшли до свідомості багатьох людей – працівників просвітництва, вчителів, батьків, усіх, хто був зв'язаний із великою справою виховання підростаючого покоління.

В.О. Сухомлинський – автор 41 монографії та брошури, більше 600 статей, біля 1200 художніх творів – розповідей та казок для дітей. Загальний тираж його книг, які побачили світ тільки в нашій державі, складає більше трьох мільйонів екземплярів. Педагог видавав також мільйони статей з актуальних питань виховання, освіти та навчання. Найважливіші монографічні праці В.О. Сухомлинського давно вже стали настільними книгами тисяч і тисяч вихователів, дійсними помічниками педагогів-практиків у рішенні багатьох складних питань навчально-виховної діяльності.

Він був вірним учнем Н.К. Крупської, А.В. Луначарського, М.І. Калініна, С.Т. Шацького, П.П. Блонського, А.С. Макаренка та інших найвидатніших педагогів та просвітників. Але разом з тим – він педагог, який має самобутній, оригінальний, власний творчий почерк. У змістовних, майстерно, емоційно написаних творах В.О. Сухомлинського підіймаються і вирішуються надзвичайно важливі проблеми виховання та навчання молодих учнів соціалістичного суспільства, у цих працях він глибоко мотивував, перевірені багатолітнім досвідом, відповіді на хвилюючі питання щодо того, як саме потрібно виховувати дітей, підлітків, юнаків, дівчат, щоб вони насправді стали гідними громадянами своєї держави, всебічно розвинутими особистостями [1: 14].

Мета статті – розповісти про життя видатного педагога В.О. Сухомлинського та його книгу «Духовний світ школяра», естетичне виховання молодших школярів, методи формування духовного світу школярів, виховання колективу, закони та закономірності педагогічного процесу та зумовлені ними правила і принципи діяльності вчителя та учнів, висвітлені Василем Олександровичем Сухомлинським у його книзі.